

1036

Ա. ԲԵԼԼՈՒԲԵԿԱՆ

Ո Ւ Խ Տ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԻԼԵՔՏՐԱՆԵՐԻ ԶԳԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՈԼԻՑ 7.

1910

891.99

F-43

հիշատակ" չբարձրի յարգելի Խաչատուրյան Խ. Մ. 4.03.2013

Ս. Բ Ե Լ Լ Ո Ւ-Բ Ե Ն Ե Ո Ւ Կ 01 JAN 2009

Հրահանգ 1910թ.,

Ի հարգ. Զախարյան:

30 DEC 2011

891.99

Բ-43

պ

Ո Ւ Խ Ս

1001
1916

Ք Ի Ֆ Լ Ի Ս
ԷԼԵԿՏՐԱԶԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ. ՊՈՒՆՈՑ 7
1910

23987

Հրատարակութիւն թիկին Մարիամ Աւ. Ստեփանեանի

ԻՐ ՎԱՀԱԹԱԹԱՄ

ՎԱՀՐԱՄ ԵՒ ԳՈՒՐԳԵՆ

ՋԱԽԱԿԱՑ ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Նուիրէ

ԻՐԵՆՑ ՎՅՏԱՑԵԱԼ «ՀԱՅՐԻԿԸ»

Ա.

Աշնանային մութ գիշեր մ'էր. անախորժ և ցուրտ, առատ անձրև ալ կուգար: Կասես երկինք վճռած էր հեղեղել ամբողջ աշխարհը: Տեղ-տեղ տներու լուսամուտներէն կերևար ճրագներու աղօտ լոյսը. մերթ ընդ մերթ երկինքը կը փայլատակէր, կայծկլտար և այգպիսով խաւարի մը թութեան մէջ ընկղմած իրերն ու շինութիւնները կերևային իրենց իսկութեամբ ու գոյներով: Կամաց-կամաց շուկաներու և փողոցներու երթևեկութիւնը դադրեցաւ. ամեն ոք շտապեցաւ պատսպարուելու սաստիկ անձրևէն ու ցրտէն. թռչուններն անգամ սգուորի նման թագնուեր էին իրենց բուններու մէջ: Իսկ դուրսը շարունակ կ'անձրևէր, մարդու ձայն ծպտուն այլ ևս չէր լսուեր. միայն շուններն էին, որք անդադար կ'ունային և դունչներնին տնկած դէպի վեր՝ իրենց տրտունջը կ'արտայայտէին երկնքի դէմ ու տըխուր կը կնձկնձային...

Գիշերուայ այդ խիստ պահուն Կ. քաղաքի մէկ թաղը գտնուած փոքրիկ տան մը մէջ արտասովոր շարժում մը, ոգևորութիւն մը կը նըկատուէր: Այդ տունը կը գտնուէր քաղաքին ծայրը, խուլ անկիւն մը, ուր մարդ մը չէր համա-

ձայնիր—եթէ փոքր ի շատէ կարողութեան տէր ըլլար—հոն բնակուելու. վասնզի տան թէ արտաքինը և թէ ներքինը տեսնողը շուտ կը համոզուէր, որ ադտեղ միայն աղքատ մարդոց վայել էր մնալ. անքան հին ու անշուք էր շինութիւնը:

Սակայն, ընթերթող, դուն չըխորշիս ադ փոքրիկ տնակէն, այլ եկ միասին մտնենք ներսը, տեսնենք հոն ո՞վ կը բնակի, ի՞նչ իրարանցում, շարժում տեղի ունի. ակնարկ մը ձգենք մեր շուրջը, աղէկ մը քննենք, զննենք զանոնք ու ապա մեր կարծիքն կազմենք նոցա մասին:

Առաջին սենեակը փոքրիկ, շատ փոքրիկ օդամէք, ուր հաւաքուած էին քսանէն-քսանըհինգի չափ երիտասարդներ ամեն դասակարգէ. առաստաղը շատ ցածր ու միջոցը խիստ նեղ: Սենեկին մէջ՝ պատերու տակ շարուած են քանի մը աթոռներ, անկիւն մը յատկացուած է գրադարանի, որու վրայ դարսած են քանի մի տասնեակ հայերէն գիրքեր. մէջ տեղ սեղան մը, վերան լապտերը վառ, քանի մը հայերէն պարբերական թերթեր, թանաքաման և գրիչ մը քովը—ահա ադ սենեկին մէջ գտնուած տանտիրոջ կարողութիւնը: Միւս սենեակը ննջարանի կը ծառայէ. հոն տանտիրոջ մանր սղաքը աշուրնին խփած՝ անոյշ կը քնեն իրենց մօր գրկին մէջ... Նրբորդ սենեակը կը ծառայէր իբրեւ խոհանոց, ուր տանտիրոջ պառաւ մայրը իւր սի-

րելի հիւրերու համար սուրճ կը պատրաստէր:

Առաջին ակնարկէն՝ պարզ կերևար, որ ադ յարկին տակ ոչ մի կեր ու խում չկար, այնուամենայնիւ ադ անշուք տան մէջ գտնուածներու երեսին կարելի էր նկատել անսահման ուրախութեան ու գոհութեան նշաններ. ամենեքեան երկ-երկու, երեք-երեք և աւելի խմբուած՝ ոմանք նստած, ոմանք կայնած շրջան կազմած կասէին, կը խօսէին, կը վիճաբանէին, կը դատէին. նոյնիսկ մէջերնին ուրախ երգողներ ալ կային:

—Տղաք, խօսքը տանտիրոջն է, վերջապէս ընդհատելով բոլորին՝ մէջ մտաւ երիտասարդ մը, որ բոլոր ժամանակ լուռ կեցած էր,—եթէ նա թոյլ կուտայ՝ մենք կը ցրուինք մեր տները... Հեմ կարծեր թէ աս սաստիկ մթին ու անձրևին Սարգիս քաջութիւն ունենայ հոս գալու:

—Նա, նա, նա,—լսուեցաւ ամեն կողմէ,—նա երբէք, մենք հաւատացած ենք, չի դաւաճանի իր գաղափարներուն, իր սկզբունքին:

—Լսեցէք, եղբարք,—մէջ մտաւ տանտէրը, որ 24—25 տարին նոր բոլորած, միջահասակ, առողջ ու վայելուչ կազմուածքով, սև-սև յօնքերով ու բեխերով վառվռուն երիտասարդ մէք, հագած սև բաճկոն.—ես միանգամայն կը զարմանամ ձեր թերահաւատութեան վրայ, հեմ գիտեր խնդամ թէ ցաւիմ... վասնզի բաւական է որ ադ մարդը ժամ մը կամ քանի մը րոպէ ձեզ-

մէ հեռանայ—յայնժամ արդէն ամեն բան վերջացած է... Չէ, ադպէս մի ընէք. քիչ մ'ալ ներողամիտ գտնուեցէք դէպի ադ մարդը. չէ՞ որ մարդ մը չի կարող մէկ ձեռքով երկու ձմերուկ բռնել, իսկ Սարգիս կը վստահանայ նոյն իսկ ատիկայ ընելու... Ա՛լ ի՞նչ կուզէք աղորմէ, ջանքմ. ինքն ըսաւ ժամի 8-ին կուգամ, եղաւ որ դուք դեռ անձրեր չըսկսած՝ շտապեցիք հոս, իսկ ան երեւի կըսպասէ անձրևի դադարելուն՝ որ դայ: Յամենայն դէպս ես կասկած չունիմ, որ Սարգիս իր տուած խօսքը չը յարգէ և չը գայ:

—Կեցցէ՛ մեր տանտէրը, —պողոպցին հոս-հոն. —յարգելով մեր սիրելի Պետոյի խնդիրը՝ կ'որոշենք սպասել Սարգսին:

Տանտէրը, Պէտօն, նոր էր վերջացուցած իր համառօտ ճառը, երբ անյայտ մէկը դրսի դուռը ուժգնութեամբ կը բաղխէր:

—Տէր Աստուած, —խոհանոցէն դուրս վազելով արտասանեց պառաւ տանտիկինը, ճառախօսին մայրը. —Ասիկա ծանօթ մարդու բաղխում չէ. ո՞ր գիտէ, թերևս մենք ամենքս ալ հոս մատնուած ենք... Պէտօ-ջան, որդիս, քեզ չեմ թողուր դուռը բանալու. թող չարագործները կայնին, կորսուին...

—Եկէ՛ք ճրագը մարենք, —աւելցուց ներկայ եղողներէն մէկը. —մայրիկը աղէկ կըսէ, իմ սիրտս ալ կը վկայէ, որ աս բաղխումը բարեկամի բաղխում չէ. այժմեան ժամանակը շատ փոխուած է, մէկ

անկեղծ մարդուն ինն մատնիչ կուգայ եթէ ըսեմ չափազանցութիւն ըրած չեմ ըլլար. նոյն իսկ այսօր ոստիկան մը մեզի հոս գալերնիս նշկատեց:

—Ահա՛մ, «օլաջագայ չարայ եօք» կըսէ անօրէն տաճիկը. ինչ ըլլալու է կըլլայ, —յարեց երիտասարդ մը:

—Թող տուէ՛ք աղպիսի յուսահատական խօսքերը, ջանմ, —մէջ մտաւ Պէտօն, —այսուհետեւ պէտք չէ վախնալ, մեր նպատակն ալ իսկապէս այն է որ օր մը, պատրաստ, զինեալ, դէմ առ դէմ կայնենք մեր ռիսերիմ թշնամու առջև. ուրեմն բանանք տեսնանք ո՞վ է այսպահուռն եկած, գուցէ՛ մեր սպասած ընկերն է:

—Տղա՛ք, —դրսէն լսուեցաւ Սարգսի պարզ ու որոշ ձայնը, —մեռնյ այս ցրտուն ու անձրեւուն. շուտ ըրէք, դուռը բացէք... Տնաշէններու լեղին պատռեցաւ, երբ դռան բաղխում լսեցին:

—Հրամմեցէք, հրամմեցէք. ծօ, այդ ո՞ւր վախկոտ կանուանես, հօ՛ր. մի՞թէ մարդ մը, երբ կը ձեռնարկէ գործ մը յառաջ տանելու, —անոր վատ հետեանքէն պիտի վախնայ... Այն ատեն ալ ո՞վ կը վստահանայ գործի ձեռնարկելու:

—Հա՛, հա՛, հա՛... վայ ես ձեզի ի՞նչ զրուցեմ. ո՞ր գիտէ, թերևս դուք յուսահատած ալ ըլլաք՝ որ ես ուշացայ ժամու մը չափ սաստիկ անձրևուն պատճառով:

—Ծօ, հարի՛Ֆ, —դարձաւ Սարգիս խնդալով

դէպի կարճահասակ, խաժակն, գորշագոյն գգեստ հագած երիտասարդ մը, որ անկիւն մը կայնած, բերանը բաց ասոր անոր երեսին կը նայէր,— ծօ, քեզի հետ եմ, շաշխոն, բեր կուրծքդ քննեմ, երևի սաստիկ թրփթփայ կը...

—Օօ, դո՛ւն ես,—կոկորդին մէջ կկկացնելով պատասխանեց կարճահասակ մարդը,—վալլահի ձեզպէս ո՛չ մահէ, ո՛չ բանտարկութենէ, ո՛չ ալ մատնուելէ կը վախնամ. ո՛վ կը կասկածէ ըսածներուս, թո՛ղ փորձէ գործի ժամանակ իմ կտրճութիւն և ապա զիս վախկոտ անուանէ:

—Մեռնիմ քեզի, Սարգիս ջան,—պառաւ տանտիկինը միամտաբար արտասանեց,—շիտակ կըսես, մենք ամենքս ալ շատ վախցանք. սիրտս այնպէս կը զարնէ ճր...

—Մայրիկ, դուն գնա գործիդ,—ասաց Պէտոն —մի խառնուիր մեր գործին, ինչէ՛ն պիտի վախնայինք, մեզ պիտ ուտէի՛ն, հա:

Պառաւը հնազանդելով որդուն կատողութեանը, մտաւ խոհանոց և քանի մը ըսպէ ետքը հին, մաշած մատուցարանի վրայ շարած սուրճի լիք լիք թասեր՝ ներս բերեց ու դրեց սեղանին վրայ:

—Տէ, տղաք, հրամմեցէք, անուշրէք,—դարձաւ պառաւը հիւրերուն,— և մէկ-մէկ հրաւիրեց անոնց մօտենալ սեղանին:

—«Ամազդ Երուսաղէմ», «հոգիդ անքայու-թիւն», անա-ջան, առտեղէ, անտեղէ շնորհակա-

լութիւն ըրին մեր երիտասարդներ ու մօտեցան սեղանին:

—Ես ի՛նչ գիտնամ, որդիքս, գիււա նոր սերունդ ենք, կըսէք, 19-րդ դարու գաւակներ ենք կըսէք, շատ բանէր կըսէք, չեմ հասկնար ի՛նչ կըսէք, այդպիսի խորունկ, խորճունկ բաներ չեմ հասկնար... Ամմա, տեսէք, ես հասարակ պառաւ մ'եմ, բայց ձեզնէ աւելի աշխարհ տեսած, փորձուած... «Տաս չափեցէք մէկ կտրեցէք», կըսէ Տէրն մեր Յիսուս Գրիստոս: Տէ, մի պաղեցնէք, վայելեցէք, եթէ կուզէք, մէկ մէկ բաժակ ևս բերեմ:

—Շնորհակալ ենք, մայրիկ ջան, հոգիդ արքայութիւն. մեր խնդիրքն քեզնէ սա է միայն՝ որ աղօթես առ Աստուած մեր սուրբ գործին յաջողութեան... Գիտե՛ս մայրիկ, մենք 19-րդ դարու ենք, ձեր դար վաղուց անցեր է, այժմ մերն է ապրելու և գործելու դարը...—խօսեց Արաւազդ լուրջ դէմք մը առնելով:

Սուրճը վայելեցին մեր երիտասարդներ և անմիջապէս տեղերէն վեր կենալով՝ իրենց որդիական սրտագին շնորհակալութիւննին յայտնեցին հիւրասէր պառաւին:

Բ.

Վերջը Սարգիս, որ 22 տարին նոր բոլորած, սիրուն պոյով ու կազմուածքով պատանի մըն

էր, դարձաւ իր ընկերներուն մօտաւորապէս սա ճառով.

«Այժմ, եղբարք, ամենքդ բռնեցէք տեղեր-
նիդ, ամեն ըստէ մեզի համար շատ թանկ է.
Թէև ես սաստիկ թրջուած եմ անձրևին տակ,
նոյն իսկ կը դողամ, բայց և այնպէս ի նկատի
առնելով մեր գործին կարևորութիւնն ու նշա-
նակութիւնը, հարկ կը համարիմ քանի մը խօս-
քերով բանալ մեր ժողովը, և թերևս մեր տա-
րբեր տարբեր կարծիքներն արտայայտելով՝ այս ե-
րեկոյ կարող ըլլանք որոշ եզրակացութեան մը
գալ: Մենք պէտք է դառնանք դարձեալ երեկ-
ուան խնդրին: Ձեզ քաջ յայտնի է որ ամենիս
յարգելի Պէտօն իր երեկուան ճառին մէջ ամե-
նատխուր գոյներով նկարագրեց մեզի մեր տա-
րաբարդ հայրենիքի դրութիւնը, հայրենիքի, որը
այնքան ողբալի, վճռական վիճակի մէջ չէ եղած
անցեալին մէջ, որքան ներկայիս: Եթէ չեմ սխա-
լիր, երէկ Պէտօն ներկայացնելով մեր սիրճն
հայրենիքի այժմեան քստմնելի դրութիւնը, ի մի-
ջի այլոց հրաւիրեց մեր ուշադրութիւն այն պա-
րագայի վրայ, որ ներկայիս քիւրդ «համիդիէ»
կոչուած բաշիբօզուկ զօրքը՝ քիւրդ և թիւրք հրո-
սակներու հետ միացած՝ ասպատակելով Մայր—
Հայաստան, մեր բազմաշարժար հայրենիք քար
ու քանդ կընեն, անխնայ կը կոտորեն ժողովուր-
դը, կայրեն, կը հրդեհեն տներ, ամբողջ արտեր,
կը փճացունեն ամեն բան, մոխիրէ կոյտեր դարձ-

նելով մեր երէկուան շէն գիւղերն ու աւաններ,
ու մեր անմեղ քոյրերը լլկելով՝ կը լեցնեն ի-
րենց հարէմներ...

Կար ժամանակ— և ադ ժամանակը մեզմէ
շատ հեռու չէ— երբ ոչ միայն մեր ծերունիներ,
այլ նոյնիսկ երիտասարդութիւն այն ցաւալի,
եթէ չԵսենք անտրամաբան, դադափարն ունէին
թէ՝ եթէ թշնամիդ մէկ երեսիդ ապտակ զարնէ,
միւսն ալ դէմ տուր: Այժմ, օրհնեալ է Աստուած,
մենք արդէն հասած ենք ինքնաճանաչութեան
այն աստիճանին, որ կը հասկընանք թէ այդպի-
սի հեղութիւնով ու ներողամտութիւնով ոչ մի-
այն չենք կրնար մեղմացնել կամ՝ առաւել լաւ
է ըսել, ի գութ շարժել մեր դարաւոր անհաշտ
թշնամու սիրտը, այլ ընդհակառակը օրէց օր նա
աւելի ևս կը կատաղի, կը բորբոքուի մեր դէմ,
վասնզի նոքա իսլամի զաւակներ, մեր ներողա-
մտութիւնն վախկոտութեան տեղ ընդունելով՝ կը
կարծեն թէ մեր ազգ անբան անասուններէ կը
բաղկանայ և ստեղծուած է ծառայելու միայն
նոցա-հաճոյքին ու քմբին... Ո՛չ, — կը պատաս-
խանեմ ես, — այժմեան ժամանակ մենք շատ բան
ուսանք մեր անցեալ դաժն սխալներէ, փորձանք-
ներէ. մենք ներկայիս չպէտք է բառացի հետե-
ւենք ոչ թէ Աւետարանի այդ վեհ պատուէրին,
այլ «ազն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման» ին:
Որովհետև թշնամին այլ կերպ չի հասկա-
նար իրաւունք և արդարութիւն: Եւ գիտէք, տը-

ղաք, ինչու ես առ այժմ վաղաժամ կը համարիմ առաջին վեհ և մարդասէր խորհրդին հետեւելու. — որովհետեւ, ինչպէս ըսի, փորձը, այն, դառն փորձը, մեզի հասցուց այն ցաւալի եզրակացութեան, որ մարդ մը կամ ազգ մը ներկայիս մէջ, փորձութեան այս դարին մէջ, երբ ամեն ազգ իր գոյութիւն ամուր հիմքերու վրայ դնելու կամ պահպանելու համար կը դիմէ հազար ու մի ամենաստոր, չըսենք քստմնելի, բարբարոսական միջոցի, — այն է՝ պարբերաբար ոչնչացնել ուրիշ ինկած, ուժասպառ եղած ազգեր ու ցեղեր, կամ ձուլելով զանոնք ի մի իրենց հետ և այդպիսով մշտական տէր դառնալ նոցա և անոնց հայրենի երկիրներուն... Մեր ազգըն ալ, շատերու հման, իբրեւ քրիստոնեայ ազգ, պահ մի անձնատուր ըլլալով վերացական գաղափարներու, դադարեց գործելէ առժամանակ մի իր երկրաւոր, աշխարհային ապահովութեան, գոյութեան ու բարօրութեան համար, որ և դարձրեց զնա գերի և ստրուկ իրմէ աւելի զօրեղ ազգերու... Մեր ազգի գոյութիւնը դարձաւ այդպիսով շատ խախտու, այնքան խախտու, ինչպէս Աւետարանի մէջ յիշատակուած աւագի վրայ շինուած շինութիւն, որ ամուր հիմքերու վրայ շինուած չըլլալով՝ բնականաբար զոհ պիտի ըլլար յորդ անձրեւին, հեղեղին...

Մարդս իր ծնած օրուանէ գոյութեան կը առնին մէջ է: «Օտահմանք քաջաց զէնք իւրեանց,

կըսէ հոն առածը: Շատ տկար ու փոքր ազգեր ու ցեղեր չեղած տեղէն յարութիւն առան, ծրնան, մեծցան, հզօրեցան և տիրեցին միւս ազգերուն, որք երէկ իրենց անունով միայն սարսափ կ'ազդէին այս մանր-մունր ինքն ըստինքեան ոչնչութիւն կազմող ցեղերուն: Միթէ հարկ է հոս օրինակներ բերել ընդհանուր պատմութեանէ, քանի որ ամենքդ ալ դեռ տղայ ժամանակնիդ կարդացած էք զայն դպրոցական նստարաններու վրայ: Եւ գիտէք, սիրելիք, ինչ է պատճառ, որ երէկուան հզօրը, տէրը, այսօր ստրուկ, գերի, հպատակ կը դառնայ իր երէկուայ ծառային: — Պատճառը շատ պարզ է և բնական. այսինքն ո՛վ որ այս աշխարհին մէջ կը դադարէ մրցելէ ուրիշին հետ, նա վերջ ի վերջոյ վերջինիս (մրցողին) զոհն ու յաւիտենական ծառան կը դառնայ... Կարճեմ խօսքս: Մեր տարաբաղդ Հայրենիք՝ Մայր-Հայաստան, ահա քանի մի հարիւր տարիներէ ՚ի վեր մոռցած է իր գոյութեան մասին, ոչ ոքի հետ չէր մրցեր իր գոյութիւնն պահպանելու համար, այլ զոհ կը ֆնար իր վիճակէն, որ իր ապօրէն տիրոջ սեղանի փշրունքներէ իրեն ևս բաժին կը հանուէր: Նա երկար քնացած կամ անուշ կը նիրհէր, այնքան անըզայ դարձած էր, որ չէր նկատեր ու չէր զգար թէ ինչպէս ոսոխ իր գլխու վերեւ կայնած՝ յաւիտենական մահուան վճիռ կը կամի կարդալ անոր գլխուն...

Այժմ, եղբարք, ամենքդ ալ դիտէք արդէն, որ մեր ազգի նոր սերունդ, երիտասարդութիւն, որ աւելի թարմ ոյժ կը կազմէ քան հին, արդէն ծերացած, իր դարն անցուցած, իր ոյժերն վատնած սերունդ, արթնցած է և գուշակելով իր մօտալուտ, վաղաժամ մահը, կամի՝ քանի իր երակներուն մէջ դեռ չէ սառած արիւնը, քանի որ կրնայ դիմադրել այդ տեսակ մահերու, այո՛, մեր նոր սերունդ արթնցած մահաբեր նիրհէ, այժմ կամի ապրել, այն ալ երկար դարեր... Եւ անհնոյն իսկ այդ նպատակով է, որ մենք մեր խորհրդածութեան առարկայ դարձուցեր ենք այդ մահու և կենաց խնդիրներ: Վերջ կուտամ ճառիս յայտնելով, որ մեր կարծիքին արտայայտելէ ետքը՝ այս գիշերուան նիստին, մենք մեր վերջնական որոշման կը յանդինք և կը դիմենք աւելի դրական միջոցներու՝ մեր հայրենիքին ու ազգին սպասող վերահաս մահուան առաջն առնելու:

—Ապրիս, Սարգիս-Չան, մենք միանգամայն համամիտ ենք քեզի հետ:

Սարգիս վերջացուց իր ճառը և ներողութիւն խնդրեց ունկնդիրներէ՝ որ թերևս շատ երկար ըլլալուն պատճառաւ, նոցա տաղտկութիւն պատճառած ըլլայ, ու իր տեղը նստեցաւ:

—Թոյլ տուէք, եղբարք, քանի մը խօսք լսելու մեր յարգելի ընկեր Սարգսի ճառին առիթով, —այսպէս սկսաւ իր ճառ մեր ընթերցող-

ներուն արդէն յայտնի թուած արդէն, որու անունն էր Յուսիկ: Երէկ երեկոյեան մենք երկար զբաղելով մեր թշուառ Հայրենիքին դարման մը ընելու, օրհասական դրութենէ ազատելու խնդրով, հերթով արտայայտեցինք մեր տարբեր-տարբեր կարծիքները մեզ ամիսներէ՛ ի վեր զբաղեցնող խնդրին նկատմամբ և վերջը մեր հիւրասէր տանտէր Պետօն, որու յարկին տակ անհամբողջ երեք տարի է, ինչ դրական երեկոյթներ կը սարքուին, ժողովներ կըլլան, վերջապէս այդ բոլորի հետևանք եղաւ այն որ՝ ասկէ քանի մ'ամիս առաջ իր նախաձեռնութեամբ մեր քաղաքին մէջ բացուեց մեր անդրանիկ ազգային հաստատութիւնը «Աղքատախնամ ընկերութիւնը» յարգելով մեր խնդիր, կանգնելով իր տեղէն արտասանեց մեծ աշխուժութեամբ՝ սովորական գեղաժպիտ դէմքով ու շրթունքներով՝ իր իմաստալից ու ուրոյն ճառը: Սակայն ցաւելով պիտի յարեմ, որ ճառին վերջը պատիւ չունեցանք լսելու — որոշ եզրակացութեան մը յանգելու համար, — վասնզի ժամանակն արդէն անցած էր, և աքաղաղներ իրենց սովորական ծողորուղիով կ'աւետէին մեզի թէ՛ արդէն ժամանակ է ցրուելու մեր տներ... Եւ մենք ստիպուած եղանք հեռանալու այստեղէն՝ դեռ չը լսած ճառախօսին վերջաբանը: Այժմ, եղբարք, քանի որ այսօրուան նիստ նախընթացին շարունակութիւնն է, ցանկալի է, որ Պէտօ արտասանէ իր ճառին վերջա-

բան, ըստ որում մեզի համար, անտարակոյս, ունի մեծ նշանակութիւն:

—Ապրիւս, կօլօտ մարդ,—ձայնակցեցին ամենեքեան միաձայն.—ճիշտ որ խելքը մարդուս պոյին մէջը չէ, այլ գլխուն:

—Այո, կը պնդեմ ես ալ. թէն կարճ՝ բայց խելօք մարդ եմ, պատասխանեց Յուսիկ ինքնավստահութեամբ.—ինչ առաւելութիւն ունին, օրինակ, պոյով մարդեր իմ վրայ. ես գիտեմ շատ պոյովներ, որոնց յիմարութիւն այն աստիճանի էր հասեր, որ ժողովուրդը զանոնք «Ուզուհ-ախ-մախ» կ'անուանէ... Ես բնաւ չէի ցանկայ այդպիսի պոյով մարդ մը ըլլալ:

—Կեցցես տղայ, ինչպէս խելօք-խելօք խօսքեր կը զրցիս. Աստուած է վկայ, խելքդ Աստուածատուր է,—կատակներ ըրին ասդից, անդից:

—Ուրեմն՝ յարգելով մեր պատուական եղբայր Յուսիկի խնդիրը, մեր կողմէ կը խնդրենք Պէտոյին ամբողջացունել երէկեան իր ճառ:

Այդ պահուն ննջարանին մէջ մանուկ մը կանչեց իր «ծուղրուղու»ն և պառաւ տանտիկինը զարթեցուց: Հարկ է հոս միջանկեալ ըսելու, որ ուսուցիչ Պետօ դեռ ամուրի էր, իսկ իր եղբայրներէ մին ամուսնացած էր և արդէն զաւակների տէր: Պառաւ զարթնելուն պէս զարթեցուց նաև լացող մանկան մայրը ծիծ տալու, ու ինք (հագնելով իր շորերը)՝ մտաւ դահլիճ տեսնա-

լու թէ՛ ինչ կրնեն իր որդին ու հիւրեր:

—Ո՛րդիք, ախր չէ՞ որ դուք մեղք էք է, քանի գիշեր է բնաւ չէք քնանար. այդքան ալ երկաթ, երկաթ մտածել կըլլայ, որ դուք կրնէք... կը մեղքանամ ձեզի: Աստուած է վկայ, քիչ մ'ալ հանգստացէք, ուրիշ ուրախ բաներու վրայ մտածեցէք. չէ՞ որ ձեր առողջութիւն այդպիսով կը վատնէք: Կուզէ՞ք ընթրիք պատրաստեմ: Շնորհակալ ենք, մայրիկ-ջան, կը խնդրենք որ մեր գործին չը խառնուիս,—պատասխանեցին երիտասարդներ,—հաց մենք չենք ուզեր, դուն գնա, հանգիստ քնիր:

—Ձեզի համար կըսեմ, որդիքս, ամսոս էք ձեր աշխատելով բան մը չըլլար, Աստուած պէտք է յաջողի. կուզես հազար տարի աշխատէ, որ չի յաջողի...

—Մայրիկ-ջան, —խօսեց Պէտօ, դառնալով դէպի իր գորովագութ մայրը.—մայրիկ, ախր չէ՞ որ ձեր ժամանակը, դարը վաղուց անցեր է. կար ժամանակ, իրաւ է, երբ աշխարհային ամեն պատահար, դէպք, փորձանք, դժբաղդութիւն և այլն, որոնք օտարներէն կուգային մեր ազգին գլխուն, խոնարհելով ձեր ձեռքով պատրաստած դառն ճակատագրի առջև՝ դուք ամէն բան կը վերագրէիք երկնքին և այդպիսի դառն ժամանակներուն մէջ դո՛հ էիք ձեր ողբալի վիճակէն: Այժմ, անցեր են այն երանելի ժամանակներ, երբ մարդիք այդպէս էին համոզուած

ու այդպէս կը հասկընային. ներկայ ժամանակը, դարը փոխուեր է, բնականաբար փոխուեր են նաև մարդոց կամ ազգերի գաղափարները. մարդս ժամանակին կը սպասէ և անոր ոգու հետ կ'ընթանայ յառաջ, իսկ ժամանակն ոչ մի բանի չի սպասեր: Մեր խնդիրքն քեզնէ սա է միայն, որ քո արդար բերնով աղաչես առ Աստուած մեր գործին յաջողութիւն:

—Աստուած օրհնէ գձեղ. ես ի՞նչ գիտեմ, որդիք. «Տաս չափեցէք մէկ կտրեցէք», կըսէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս: Կ'օրհնեմ գձեղ. միայն զգոյշ եղէք, շիտակ կըսէք, ժամանակը փոխուեր է, առաջ այդպիսի բաներ չկար...

—Հոգուդ արքայութիւն, շնորհակալ ենք,— պատասխանեցին երիտասարդք:

—Մենքմ ոտներուդ, թէ քաղցած էք, շիտակ կըսէք, պատրաստութիւն տեսնամ:

—Թէև քաղցած ենք, բայց ժամանակ չունինք ընթերելու, իզուր նեղութիւն մի քաշեր:

Պառաւր զլուխ թափ տալով, կորացած մէջքը քիչ մը շտկելով՝ կրկին մտաւ ննջարան:

Գ.

Պէտք տրտասանեց իր ճառին վերջաբանը մօտաւորապէս այսպէս. «Յարգոյ եղբարք, երէկ գիշեր ես խօսեցայ ձեզի հետ Հայկական խընդրոյն մասին, սակայն ցաւելով պիտի ղեկուցանեմ ձեզի, որ այնքան զգացուած խօսեցայ վերջը, որ թոյլ տուի ինծի ձեր զգայուն սրտերը

շարժելու այնպէս, որ ինձ հետ ամենքդ ալ լացիք... Էհ, աւելորդ է այդպէս յուզուելը, այժմ ազգը մեզմէ ոչ թէ ողբեր, լաց ու կոծ կը պահանջէ, այլ դրական լուրջ գործեր... Եւ յիրաւի, եթէ մի փոքր լուրջ կերպով վերաբերուինք դէպի մեր ազգային խնդիրը— «լինել թէ, չլինել»-ը կամ՝ առաւել լաւ է ըսել, «մահ կամ ազատութիւն մեր ազգին» խնդիրը, սոսկալով պիտի խոստովանենք, որ մեր ազգի մնացորդներն իրենց բուն հայրենիքին մէջ վերին աստիճանի յուսահատ վիճակի մէջ կը գտնուին. չափազանցութիւն ըրած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ ամբողջ Հայաստան աշխարհը՝ այժմ գրեթէ ամբողջովին աւերեալ և հրդեհուած՝ ամենաողբալի տեսարան մը կը ներկայացնէ. թշուառ մնացորդներն անդադար գիմուֆներ կընեն մարդասէր Եւրոպիոյ — փրկել իրենց անօրէն Տաճկի ձիրաններէն: Բայց, աւանդ, նոքա ամեն անգամ կարժանանան օգնութեան փոխարէն միայն սա «եղբայրական-մարդասիրական - ցաւակցական» խօսքերուն. — Քիչ մ'ալ համբերեցէք, կը մտածենք, բան մը կընենք... Եւ գիտէք, եղբարք, այդ «օրօր»-ը մեր գլխուն ինչո՞ւ կը կարգան, — որպէսզի մեր առանց այն ալ ջարդ ու փշուր եղած, յուսահատած ազգի մնացորդներն վերջին յուսահատութեան մէջ իյնալով՝ մոռնան իրենց Հայրենիք, ուրանան իրենց պապերու սուրբ արիւնով աղաչական և մեղ իբրեւ աւանդ թողած սիրուն Հա-

յաստան, ուրանան Լուսաւորչայ սուրբ հաւատը, եկեղեցին, կրօնը, միով բանիւ այն ամեն, ինչ որ մեր ազգին համար շատ թանկ է, պաշտելի է, և ինքնայօժար կերպով իյնան բռնաւորի գիրկը... Ապա թէ ոչ՝ ի՞նչ պատճառ ունին նոքա այսքան ձգձգելու մեր ազգային խնդիրը, խնդիր մը որ այնքան ալ բարդ չէ, ինչպէս կը կարծուի: Միայն Եւրոպիոյ կը պակսի բարի ցանկութիւն և կամքի ոյժ, — և այն ատեն թիւրքիա՝ առանց կաթիլ մը արիւն թափել տալու՝ կը հարկադրուի բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանի մէջ և վերջ տալ իր քստմնելի ծրագրին — ժՀայ ազգը իր հայրենիքին մէջ որոշ ծրագրով կոտորել, բնաջինջ ընելը...

Ահա թէ ինչ կըսէ հռչակաւոր բանաստեղծներէն մին՝ Գամառ-Փաթիպայ:

Կեցցէ Հայաստան, որ երազական
կարծում են ծերերն. իրօք չէ այդպէս. —
Մեր հայրենիքն դեռ չէ չուարական,
Քանի որ ունի քաջ որդիք մեզ պէս:
Բաւ է, օտարին շատ ծառայեցինք,
Ըստրդկի վիճակն չէ յաւերժական,
Ազատութեան գինն մենք քաջ սերտեցինք

Էլ չենք հաւատայ օտարի խոստմանս

Միանգամայն ճիշտ կըսէ բանաստեղծը, օտարներէ չիք մեզի օգնութիւն կամ փրկութիւն: մենք ինքներս՝ մեր ոյժերը մեզի վրայ դրած՝

պիտի հոգանք, դարմանենք մեր ցաւեր, դարդեր, վէրքեր... Ուրեմն եկէք, յարգոյ եղբարք, նոյն իսկ այս հանդիսաւոր պահուն՝ ձեռք ձեռքի տուած՝ ուխտենք մեր պատուով երբէք չը դաւաճանել միմեանց, մեր չնչին ոյժերով նետուենք պատերազմի դաշտ. մեր կարմիր արիւնով ցոյց տանք մեր ապօրէն տէր Տաճկին ու մարդասէր քրիստոնեայ Եւրոպային մեր գոյութիւն. գուցէ յայնժամ լուսաւոր Եւրոպա՝ ամօթահար իր վարմունքէն՝ ի գութ շարժի և ի միտ բերելով ողորմած Նազովրեցու առակը՝ իր ձեռքն մեկնէ դէպի անկեալ հայ ազգը... Ուխտենք մեր աւերակ դարձած Հայրենիքի և Ազգի պատուով, մեր նահատակ պապերու սուրբ շիրիմներով, պատուոյ ազատութեան դրօշը պարզելով՝ կռուել մինչև մեր վերջին շունչը փչելը — ձեռք բերել կրկին մեր սիրելի Հայրենիքի ազատութիւնը, կամ մեռնել պատուաբեր մահով... որ դարձեալ երջանկութիւն կը համարինք պառկել մեր սիրելեաց ոսկրոտիներու քով, ուր միայն է մեր կեանքն ու հանգիստ: Ինչո՞ւ ենք մեր ձեռքեր ծալեր մեր կուրծքին մնացեր, քանի որ աւերեալ Հայրենիք մեզ կը կանչէ փրկել իրեն և իր հաւատարիմ դաւակներ գազանաբարոյ թիւրք և քուրդ հրոսակներէ, որք անդադար ապառաղելով մեր խեղճճիկ Հայրենիք՝ կաւերն, կը հրդեհէն, կը փչացուցեն ամեն բան, և ժողովուրդը սրի անցունելով՝ իրենց պիղծ հարեմներ կը լեցունեն մեր անմեղ քոյրերով...

Դառնանք դէպի մեր սիրտն ու հոգին եղող
Հայրենիքն—Մայր-Հայաստան, ով հայ եղբայր-
ներ... Այսօր մեր արիւնները Հայրենիքն մեզ
կը հրաւիրէ փրկել իրեն. այսօր մեր արիւնա-
կիցներու մերկ ու քաղցած և սարսափահար թը-
շուառ զաւակունքն օտարներուն դռներու առ-
ջ և կայնած և աչքերնին յառած՝ հաց, հաց, կա-
ղաղակեն. բացի մեր եղբայրական օգնութենէ
չիք մեր Ազգին ու Հայրենիքին ոչ մի իմար, ոչ
յոյս և ոչ ալ ակնկալութիւն: Եւ եթէ այսօր
մենք ալ մեր օգնութիւն զլանանք, մեր տարա-
բաղդ Հայրենիքին մէջ մնացած ընտանեաց թը-
շուառ մնացորդներն պիտի զոհ երթան արիւ-
նարբու քիւրդ հրոսակներու և թիւրք կանոնա-
ւոր զօրքերուն, որոնց, ինչպէս երէկ ալ ըսի,
բարձրագոյն հրաման տրուած է՝ իսպառ բնա-
ջինջ ընել հայ ազգը իր հայրենիքին մէջ,—յայն-
ժամ իրենց արդար ձայնի դատաստանն կը ծան-
րանայ մեր՝ հայ երիտասարդութեան վրայ և պատ-
մութեան էջերուն բաժին կըլլայ դատապարտել
զանոնք:

Եւ այդպէս՝ ահա ձեզ սուրը (հանելով պա-
տեանէ կը դնէ սեղանին վրայ գտնուած Աւե-
տարանի քով) և Քրիստոսի սուրբ Աւետարան
Թող զօրավիգ ըլլան. եկէք, այժմ ձեռ ձեռքի
տուած՝ ուխտենք սուրբ Աւետարանին ու սրին
վրայ, մեր միւս բանաստեղծի (Րաֆֆի) սա տո-
ղերով.—

«Ո՛վ իմ Հայաստան, սիրուն հայրենիք,
Հայկի և Արամայ երկիր գեղեցիկ,
Թող քաջքն Արտաւազդայ ինձ կորուսանեն,
Թէ ես մոռանամ քո սէրը քաղցրիկ:

Թող իմ բազուկս չորանայ իսպառ,
Թող լեզուս լռուի, չըխօսի մի բառ,
Երբ պատերազմում, քո թշնամու դէմ,
Չը զոհեմ արիւնս քո սիրոյ համար:

Թող իմ աչքերը կուրանան շուտով,
Երբ քեզ ես նայեմ Վասակի սրտով,
Թող իմ ականջներ իսպառ խըլանան,
Երբ Հարիքդ լսեմ, միամ ես անվրդով»:

Բոլոր ներկայ գտնուած երիտասարդներն
վերին աստիճանի յուզուած էին. ոմանք կու-
լային, բարձրաձայն կը հեկեկային, ոմանք ալ
իրենց աչքերէ աղի արցունք թափելով՝ խոնար-
հած էին Աւետարանի առջև, ոչ գիտէ, այդ պա-
հուն ինչքն կը պատկերացունէին իրենց աչքե-
րուն վերջին կոտորածքէն: Յուզուած էր նաև
ինք Պէտոն, նորա վերջին առաջարկութիւնն ե-
ղաւ ուղղակի կօմիտէներ կազմակերպել՝ իւրա-
քանչիւրը քանի մը անդամներէ բաղկացած, նիւ-
թական միջոցներ որոնել, աշխատել ձեռք բերել
ժողովուրդին վստահութիւնը, ձեռ բերել զէնք,
պաշար, և անգէն հայ ժողովուրդը զինաւորել

ինքնապաշտպանութեան համար ընդդէմ գիշատիչ թշնամեաց... իրենց նոր կազմակերպութեան կողմէ երկու մարդ նշանակել՝ մին բուն երկրին խորքերը ուսումնասիրելու, դիտելու ու տեղեկագրելու, ըստ այնմ հարկ եղած միջոցին իր տրամադրութեան տակ գտնուած ոյժերով պաշտպանելու հայ ժողովուրդը թշնամեաց յարձակումներէ, իսկ միւսն—հայ ազգաբնակչութեան մէջ տարածելու, խմբեր կազմելու միտքը և այլն:

Մէկ բնակչութիւն բոլորեքիսն ձեռք ձեռքի տուած՝ երեք անգամ կոլոր պտոյտ ըրին սեղանին շուրջը,—որու վրայ, որպէս յայտնի է, զըրուած էին Աւետարանն ու սուրը, եւ ապա՝ հերթով մօտենալով սեղանին՝ համբուրեցին զայն և ձեռքերնին դրին սրին վրայ: Ուխտն եղած էր:

Տիրեց խորին լռութիւն. ոչ ոք չէր համարձակեր խօսք մը, բառ մը արտասանելու. բոլորի սրտերն, ուշքն ու միտք սլացած էին հեռու, շատ հեռու, ուր իրենց հայ եղբայրներն ու քոյրերը կը նահատակուին իրենց Հայրենիքի, ազգի, պատուոյ ու հաւատի սիրոյ համար... Նոքա բոլոր մառաջ ուխտեցին իրենց անձր ինքնաբերաբար զոհելու ազգի սիրոյ ու հայրենիքի ազատութեան համար: Ո՛հ, որպիսի զոհողութիւն— ուխտ ընել յօժար կամքով թողնել տուն, տեղ, հարազատներ, նոյնիսկ թանկագին ծնողներ ու սիրասուն փառանքներ և մեռնիլ Հայրենի-

քի ու Ազգի սիրոյ համար. Այո, հայրենեաց սէրը վեր է քան զամենայն բարիք, վայելչութիւն աշխարհային, և մարդս միայն և մի միայն անոր սիրոյ համար այդպիսի անգին զոհաբերութիւն մը ընդունակ է ընել:

—Վերջապէս, տղաք,— խորհրդաւորութիւնը ընդհատեց Անդրէաս, դառնալով ընկերներուն.— ալ լռելեայն մտածելու ժամանակ չունինք. իւրաքանչիւր բոլորէ մեզի համար շատ թանկ է. հոն, ո՞ր գիտէ, ինչեր կը կատարուին մեր խեղճ արիւնակիցներու գլխուն: Եկէք նոյն իսկ այս բոլորին ընտրութիւններու ձեռնարկինք: Ըստ իս՝ վարչութիւն կազմելու համար բաւական է չորս հոգի. բացի ատոնցմէ երկու հոգի ալ, որպէս խօսուեցաւ արդէն, մէկը ճանապարհորդելու բուն երկրին մէջ, իսկ միւսն՝ խմբեր կազմելու և ըստ պահանջին պահպանողական դիրք բռնելու:

—Աղէկ կըսէ եղբայր Անդրէաս, ով որ բան մոռնի ըսելու, թող շտապէ զրուցելու: Ճիշտ է, մեր իւրաքանչիւր բոլորէ օրուան չափ մեզի համար նշանակութիւն ունի,—յարեց Արշակ, որ 30 տարեկան յաղթանգամ, գեղեցիկ ու վայելուչ կազմուածքով, արտայայտիչ աչուրներով երիտասարդ մըն էր:

—Կարծեմ, կարծիքներ յայտնելու այժմ կարիք չկայ, վտանգի ամէն բան մեզի համար պարզ է. կը մնայ մեզի շուտափոյթ գործի ձեռք զար-

ներու պատասխանեց Վահրամ:

—Այո, այո, մենք միանգամայն համաձայն ենք Վահրամի արտայայտած կարծիքին հետ:

Գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցան իբրև նորակազմ վարչութեան անդամներ՝ Վահան, Վահէ, Լևոն և Վահրամ. Արշակ իբրև խմբեր կազմակերպող, իսկ Պէտո միաձայն ընտրուեցաւ իբրև այդ վարչութեան ներկայացուցիչ ճանապարհորդող—գործիչ բուն երկրին մէջ:

—Թոյլ տուէք ինձի, տղաք,—խօսեց կրկին Անդրէաս, — արտայայտելու իմ խորին սրտի ուրախութիւնը մեր այս օրուան ընտրութիւններու առթիւ, և առիթից օգուտ քաղելով՝ չեմ կրնար լռութեամբ անցնել և յոյս չը յայտնել, որ թէ վարչութեան անդամներն և թէ յարգելի Պէտո ու Արշակ իբրև բոլորիս յարգանքն ու համակրութիւնը վայելող անձնաւորութիւններ, ապագային միանգամայն կարգարացունեն իրենց վրայ դրած յոյսը և այն ատեն մենք հասած կը համարենք մեզի մեր նպատակներուն... Սակայն թող ներուի ինձի իդէպ հոս համեստ առաջարկութիւն մ'ընել.— իմ կարծիքով անհրաժեշտ է ունենալ որոշ, մշակեալ ծրագիր մը, որով կազմուելիք վարչութիւնք, խմբապետներ, դրամական խումբերն ու այլ մարմինները իրարու հետ տեսակ մը կապ պահպանէին:

—Այո, անհրաժեշտ է, — յայտարարեցին

վարչութեան անդամներ,— այդ մասին մենք նիստեր կ'ունենանք առաջիկային:

—Ես ալ առաջարկութիւնը մը ունիմ,— իրաւունք խնդրեց Գուրգէն:

—Իրաւունք ունիս:

—Վարչութեան համար, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է ունենալ թէ հոս և թէ ուրիշ տեղեր մարդիկ, որոնք կարենային տեղեկութիւններ ժողովել երկրի այլ և այլ շրջաններում մեր նորածնունդ կամ կազմուելիք վարչութիւններու գործառնութեանց նկատմամբ բռնելիք դիրքի մասին և այլ կարևոր տեղեկութիւններ հաւաքել:

Ժողովի ցանկութեամբ և վարչութեան հաւանութեամբ ընտրուեցան յիշեալ պաշտօնի համար Կ-ում Յուսիկ և Անդրէաս:

Արշալոյսը արդէն բացուելու վրայ էր. անձրևը վաղուց դադրել էր. մշուշապատ երկինքը կամաց-կամաց կը պարզուէր, արեգակ իր գլուխ սարերու ետեւէն բարձրացուց և լուսաւորեց խաւարի մէջ ընկղմուած աշխարհը: Փողոցներն կենդանութիւն ստացան, սկսուեց երթևեկութիւն. աքաղաղներն կը կանչէին իրենց ծղրուղուն, իսկ ճնճղուկներն իրենց բուններից դուրս գալով՝ ազատ, ուրախ, վստահ թռչկոտելով, ոստոտալով կը ծրլվան իրենց սովորական մեղեդիներ. քիչ հեռու, վարդենիի թուփի մը վրայ կայնած է սոխակ, և տեսնալով նոր բացուած վարդի կոկոնները նոր ծլած կանաչ ծառերու

տերևներն՝ իր քաղցրահնչիւն մեղեդիներով կ'աւետէ անոնց նոր կեանք ու իր երգով մարդու սիրտ կը շարժէ, ու թնդացնէ խանդավառ իդ-ձերով:

—Տղաք,—առաջարկեց Մինաս, որ ամէնէն հասակաւորն էր,—արիք հրաժեշտի ողջոյն տանք միմեանց, ասօրուանէ նետուինք մեր ուխտած ասպարէզին մէջ. հեռու, ուրեմն, այսուհետև մեզմէ վախկոտութիւն, թուլամորթութիւն, նախանձ, քէն ու ոխ, ատելութիւն... Այժմ մենք բոլորս ալ եղբայրներ ենք՝ ի մի սիրտ և ի մի հոգի դառած, Մայր-հայաստանի համար չկայ ոչ բողոքական, ոչ կաթոլիկ, ոչ լուսաւորչական, այլ Հայկայ սերունդ, ազգի զաւակներ. ուրեմն՝ տանք ձեռք ձեռքի՝ և միաձայն ասենք.—տուր ձեռքդ, եղբայր, եղբայր ենք մենք:

—Եւ ի հաստատութիւն մեր անկեղծ ուխտի՝ տանք միմեանց շրթունքներուն եղբայրական համբոյրներ,—աւելցուց Համբարձում:

Հերթով մօտեցան Պէտօին ու Արշակին «Բարի ճանապարհ», «Ճնաք բարով», «Ձեր գործին ալ աջողութիւն» բարեմաղթելով իրարու, համբոյրներ դրոշմեցին իրար շրթունքներուն, սեղմեցին իրար ձեռք ու ցրուեցան իրենց տները՝ տանելով իրենց սրտի տախտակներուն վրայ նրկարուած քաղցր յիշողութիւններ և գործելու անյազ ցանկութիւններ:

Դ.

Անցան տարիներ: Կ. քաղաքին մեր վարչութիւն իր գործերն հաստատուն հիմքերու վրայ դնելով՝ անդադար կը գործէր. թէ քաղքին և թէ շրջակայ գիւղերու ու աւաններու հայ ազգաբնակչութեան մէջ արդէն ձեռք բերած էր մեծ վստահութիւն ու համակրութիւն. նոյն իսկ բարոյապէս ազդած էր քարասիրտ վաշխառուներու. որք Քիւրդէն և Տաճկէն ոչ պակաս կը հարըստահարէին հայ շինականը:

1890 թ. սկսեալ ամենուրեք տարաբաղդ Հայաստանի մէջ Քիւրդեր միացած թիւրք բաշիբօզուկ զօրքին հետ՝ քարուքանդ կրնէին մեր հայրենիք և անպաշտպան ժողովուրդը սրի կ'անցունէին: Այդ արհաւիրքներու, փորձութեան փամանակ մեր հայ երիտասարդութիւն անգործ իր վիզը ոսոխին սրին դէմ տուած կայնած չէր. նա ալ միացած դարերով իր ձեռքը սուր ու հրացան չառած շինականի ու գեղջիկուհու հետ՝ դուրս էր եկած իր անհաշտ թշնամու դէմ, և հայրենեաց սիրոյ կրակով վառուած՝ հերոսաբար կը կռուէր նոցա դէմ և թոյլ չէր տարներս խուժելու հայոց անդէն, անպաշտպան գիւղերը... Նուիրական վառարանները:

Քրիստոնեայ եւրոպա զարմացած էր մի բուն հայ ազգի դիւցազնութեան վրայ, որ յոյսը իր ջնչին ուժերու վրայ դրած՝ կը ճգնի թո-

Թափել իր վրայէ ստրկութեան փոշին... Արշակ
և իր ընկերներ—խմբապետներ—իրենց մարդե-
րով շտապած էին հոն, ուր դուրանի մոլեռանդ
զաւակներն, ինչպէս վերը ըսինք, քարուքանդ
կրնէին և մոխրի կոյտեր կը դարձունէին երէ-
կուան շէն, մարդաբնակ հայ գիւղերն ու քա-
ղաքներ... Նոյն նպատակով կը գործէր արդէն
Պէտոն: Սակայն միանգամ բորբոքուած Մահմե-
տի արժանաւոր զաւակներու անասնային կիրքը
դրանով չը յագեցաւ, այլ գնալով էլ աւելի բոր-
բոքուեցաւ. նոքա սկսեցին նորանոր պատրաս-
տութիւններ տեսնալ, արշաւելու Վանի, Կար-
նոյ, Դիարբէքիւրի, «ըմրոստ» Սասնոյ և այլ հա-
յաբնակ գաւառներու վրայ անապատ դարձնե-
լու համար: Հայ երիտասարդութիւնն ալ մէկ
կողմէն կը յուսադրէր աւերեալ հայրենիքի հայ
ընտանեաց մնացորդներն և միւս կողմէն նոր ոյ-
ժեր ձեռք բերելով՝ ընդդիմութեան ցոյցեր կը-
նէր բարբարոսներուն: Հայ օրիորդներն ու պա-
տանիները ոչ սակաւ քաջութիւններ ցոյց կու-
տային կռուին ատենները. շատեր «կամաւոր
զինուոր» գրուած էին և իրենց մատաղ ու փա-
փուկ կուրծքերին դէմ կուտային թշնամու սը-
րին ու սուխին, հրացանին ու թնդանօթին:

Պարբերական մամուլն օր աւուր իւր էջե-
րն կը լեցունէր ամենաքստմնելի, ահռելի նկա-
րագրութիւններով, պատկերներով...

Ահա այդ ժամանակներուն մէջ կամաւոր-

ներդու խումբ մ'ալ, թուով 25 հոգի, որոնց գը-
լուխ անցած էր Արշակ, յառաջ խաղաց. նոքա
հագեր էին լազի հագուստ, բաշլուխնին գլուխ-
նին կապած, խաչաձև փամփուշտի կաշուէ պա-
հարաններ և ոտից ցզլուխ զինեալ: Ամենեքեան
ուրախ ու զուարթ են, թէև կերթան դէպի մահ...
Կարգապահութիւնը կատարեալ է, ամեն ոք ան-
համբեր կը սպասէ իր խմբապետի հրամաննե-
րուն: Պահ մի իրենց շուրջ նայեցան, իրարու
խորհրդաւոր հայեացքով նայեցան ու ճբարի
ճամբայ մեզի», «Տէրը յաջողութիւն տայ մեր
սուրբ գործին» ըսելով՝ շարժուեցան դէպի յա-
ռաջ... դէպի կրակ. դէպի մահ:

—Տղաք,—ճամբին դարձաւ Արշակ իր ըն-
կերներուն,—ձեզի տեսնամ, անունս վար չըձը-
գէք մեր միւս խմբապետներու քով. իմ յոյսը
ձեր անկեղծութեան ու կտրճութեան վրայ եմ
դրեր... Տեսէք, որքան մութ գիշեր է—կասես
երկինքն ալ կը նպաստէ մեր խորհրդաւոր ճամ-
բորդութեան—լուսինն ու փայլիլուն աստղերն
իրենց գլուխնին թագուցեր են ամպերու ետևը,
ո՞ գիտէ, թերևս այս գիշերուան ճամբորդութեան
ժամանակ հանդիպենք տարօրինակ արկածնե-
րու: Ըսելս ան է որ՝ մենք ամեն ժամ, ամեն
րոպէ, նոյն իսկ ամեն վայրկեան պատրաստ պի-
տի ըլլանք մեր թշնամուն պատասխանելու:

—Պատրաստ ենք ամենայն վայրկեան հրա-
մաններդ մի ըստ միովէ ճշտութեամբ կատա-

ըելու,—յուսադրեցին մեր երիտասարդներ իրենց խմբապետին:

Կէս գիշեր է. սաստիկ մութ. մերոնք անդադար ճամբայ կը կտրեն, ամեն ճիգ կը թափեն որպէսզի իրենց ձգեն մօտակայ Բ... հայաբնակ գիւղը. նոցա հաշուով՝ դեռ երեք ժամուայ ճամբայ ունին մինչև գիւղ: Նոցա նպատակն էր այդ գիւղին մէջ գօրը մնալու, հանգստանալու, քանի մը կարևոր գործեր կարգի բերելու, և ապա շարունակելու իրենց ճամբան: Սակայն՝ սրբան եղաւ մեր հայրենասիրաց զարմանքն ու զայրոյթը, երբ կամաց-կամաց նկատեցին ծխի ու մխի, կրակի ու բոցերու մէջ կորած գիւղը... Յայնժամ Արշակ պահ մի սոսկաց, ցնցուեց կատաղի հայեացք մը գցեց իր շուրջը, ու ապա դառնալով իր ընկերներուն վա հրամանը արձակեց.

—Տղաք, ըստ երևոյթին թշնամին մեզմէ շատ հեռու չէ, գուցէ նոյնիսկ Բ... գիւղն տակն ու վրայ, քարուքանդ կընէ... կը տեսնաք ինչպէս կրակի բոցերն ու գուլայ գուլայ մուխն վեր կը բարձրանան. անտարակոյս այդ շէն գիւղն ներկայիս ենթակայ է աւազակաբարոյ քիւրտերու բարբարոսութեանց, խժոժութեանց, աւերածութեան... Արիւցէ՛ք ուրեմն, եղբարքս, մահը ամեն ժամանակ մահ է. մարդս մի անգամ պիտ մեռնի. երանի՜ նորան որ կը մեռնէ պատուաբեր մահով—այսինքն սուրը ձեռքին ոսո-

խի դէմ կռուելիս.—ահա այսպիսի մահը անմահութիւն է... յառաջ, յառաջ դէպի պատուաբեր մահը:

—Ա՛րշակ, —կամացուկ մօտեցաւ նորան կամաւոր զինուորներէն մին, —ականջիս խուլ ձայն մը հասաւ. նոքա են, կուգան դէպի մեզ:

—Կամաց, ո՛չ մի շշուկ, ո՛չ մի շարժում տեղներէդ. ամենքդ ձեզի ցոյց տուած դիրքերնիդ մնացէ՛ք հանդարտ ու սուլիչի ձայնին պատրաստ կեցէ՛ք:

Այդ պահուն քիչ-քիչ լսելի եղան բազմաթիւ ձիաներու ոտներու դրոփիւններ, խրխինջ, խառնիճադանճ գօրքի միջէն ձայներ, բարձրաձայն քրքիջներ, ասիեղցփեղ, լպիւրջ սրախօսութիւններ ու լկտի կատակներ... Լեզուն պարզ քիւրդերէն էր, ըստ այնմ մեր խմբի գուշակութիւն, դժբաղդաբար, ճիշտ էր, որ նոքա՝ այդ քիւրդ հրոսակաց խումբը աւերելով Բ... գիւղն, մեծ աւարով կը քաշուէր իր որջեր, լեռներ ու վրաններ:

—Այս գեաւուր Փլայներ (հայերու) տներ ինչքան էլ թալինք, տանք, այրենք, իրենց ալ կոտորենք, դարձեալ արմատախիլ ընել անկարող ենք. կասես սուսկի պէս կը բուսնին, կ'աճին, դարձեալ տուն-տեղ կըլլան, փարայ ալ կ'ունենան:

—Հ՞ը, ի՞նչ է, Զաւօ, —պատասխանեց քիւրդ մը—օգուտ չէ՞ մեզի համար Փլայներու կրկին

տուն-տեղ դառնալը. չէ՞ որ մենք գրեթէ սեպհական ոչինչ չունինք, ամեն ինչ անոնց աշխատածն է, զորս մենք նոցա ձեռքէն խլելով՝ հանգիստ կը վայելենք:

—Շիտակ կըսէ Ռասո,—խօսեց երրորդը. Աստուած շէն պահէ նոցա օճախ մեզի համար. Աստուած վկայ, տունս բոլոր մը ալիւր չեմ թողեր. ան, տես, քսակս մէջիդիաներով լեցուեր է, ամեն տեսակ բարիքներով այսուհետեւ տունս ալ կը լեցուի...

Ի՞նչ ունինք մէջը ճր, կուրօ (տղայ)—յարեց Ահմատ:—Մեր գիւղին մէջ նոյնիսկ քիւրտ կոյր աղջիկ մ'ալ չէին տար ինձի, և անա գաւազիս՝ սիրուն, մատղանջ, պոյով-պոսաթով ֆըլայ աղջիկ մը կը տանիմ մեր մարգարէին սուրբ հաւատին դարձունելու և անոր հետ պսակուելու... բաւական է տարին մէկ-երկու անգամ այսպիսի յարձակում գործել - և աշխարհային ամենայն տեսակ բարիքներով կը լեցուին մեր տունները...

—Այ լիբ տղայ,—բարկացած խօսեց Ալօ.—դեռ երես ալ ունիս դէմս կը խօսիս, չէ՞ որ այդ սիրուն գեւառուր աղջիկ իմ համեղ բաժինն պիտ ըլլար. բայց դուն լրբաբար զայն խլեցիր ինձմէ. կուզես մատնեմ Դաժտի աղային...

—Հէլքէթ քուկդ է, դուն մէկին տեղ երկուս կը տանիս, դեռ ես չեմ խօսիր, ելեր մատնութիւն ան կուզես ընել ինձի վրայ:

—Ո՛չ, եթէ արդար դատելու ըլլանք՝ այդ համով-հոտով վարդը խմբապետին կը հասնէ, նա պիտի վայելէ նոր բացուած կարմիր այդ վարդը...—լրբաբար խօսացին ասդին, անդին:

—Այդ դեռ ոչինչ, վասն զի ամենքս ալ ունինք ներկայիս մէկ կամ երկու երկնային հուրիներ, բայց ես ձեզի ցաւալի, շատ ցաւալի դէպք մը պատմեմ,—ընդհատեց Ալօ.—լիբ աղջիկ մը, հագիւ 12 տարեկան, երկար ինձի չարչարեց, չէր անձնատուր ըլլար... ես ալ զօռով հայիֆս առայ անորմէ... ու իրեն ամսոսալով թալեցի կրակի բոցերուն մէջ...:

—Հըմ, ատիկա դեռ ոչինչ է ինձի հետ պատահածին հետ, արիւնոտ աչուրները լայն բանալով խօսեց Ավդօ,—կին մը, իր գաւակ պինդ սեղմած էր կուրծքին և իր շունեցած պատիւը կը պաշտպանէր, դէմս յանդգնեց մինչև իսկ խօսալ, աղաչել, պաղատել, որպէսզի խնայեմ իր անարատ պատիւը... խոստանալով իր տան մէջ գտնուած բոլոր ունեցած-չունեցածը ինձի տալ... Այնպէս հէրսս հանեց այդ լիբ ֆլայ կինը ճր, իսկոյն մազալու հաշիւս անոր հետ վերջացուցի ու զինքը իր տան մէջ գտնուած սիւնէն կախեցի՝ հաստ չուանը պարանոցը ձգելով... տղան ալ, ի հարկէ, երկու կտոր ընելով:

—Կտրիճներս,—ընդհատեց քիւրտերու քրատմելի խօսակցութիւն՝ խմբապետ Դաժտի,—հարկաւ շատ աշխատեցանք, անքան նեղութիւն

պատճառեցին մեզի գեաւուր ֆլայները, որ մէկ ժամուայ գործը մենք հարկադրեցանք հինգ ժամուան վերջացունելու. կեանքիս մէջ այսպիսիի չէի հանդիպած, ամամ օրհնեալ է Աստուած,—
—գոհ եմ Անորմէ,—որ մեր կողմէ ոչ մէկ զոհ չըտուինք, ասենք զէնք չունին այդ անօրէններ, ինչո՞վ կրնային կռուել մեր դէմ... կռուեմ ըսել որ շուտով կը լուսանայ, այս մեր քաջագործութիւններ կը տարածուին ամենուրեք, իսկ մենք դեռ շատ ունինք ճամբայ կտրելու մինչեւ որ հասնինք մեր անառիկ տեղեր... եկէք իջնենք հոս, այս ձորակին մէջ, պաղ աղբիւրին քով, Աստուծոյ պարգեւածէն վայելենք, և ապա՝ քանի մութ է «համիդիէն» մեզի չէ պատահեր, հեռանանք, վասնզի անոնք մեզնէ զօռով կը պահանջեն բաժին, այն ատեն կրնանք անտեղի կռուի բռնուիլ անոնց հետ:

Բոպէ մը չանցած ամենեքեան թռան իջան իրենց ձիերէն, իջեցուցին իրենց առատ հունձը, պաշար, աւար, գերի կանայք ու աղջկունք, ոտք ու ձեռք կապտած՝ անկիւն մը տարան, թափեցին իրարու քով, թողլով սոված, ծարաւ պապակուած, ու իրենք ուրախ-ուրախ, փողոցային լկտի կատակներ ընելով՝ հանեցին վրաներէն բոլոր զէնքերնին, թափեցին ասղին, անդին, խաւրոյկ պատրաստեցին, մորթեցին ոչխարներ, խորովածի շիշերը շարեցին ու իրենք նստոտեցին

կանաչ խոտերու վրայ՝ Աստուծոյ բարիքէն վայելելու:

Եւ հազիւ թէ առաջին պատահին իրենց բերանին տարեր, երբ յանկարծակի սուրիշի ձայնը հնչեց և միաժամանակ հրացաններու տրաք-տրաքոցը աստեղէ անտեղէ ելաւ. կարկտի նման քիւրտ հրոսակներու գլխուն կը թափէին տաքացած, շիկացած, կրակ կտրած գնդակներ. բոպէի մը մէջ բարձրացաւ ահագին իրարանցում մը. ձիաներու խրխինջներ, ահաբեկ հրոսակներու վայնասուն, փախչողներու, մեռնողներու, վիրաւորեալներու ան ու վան, հրացաններու արձակած մուխ, գնդակներու տրաքտրաքոցը—այս ամենը օդը կը թնդացնէին ու տեսակ մը սարսափ կազդէին գերեալ հայ մանկահասակ կանանց և օրիորդաց վրայ:

—Եաման, մեռայ... ճար մը...

—Օգնեցէք...

—Մեռայ... Ամօ-ջան... մօտ արի... համբուրեմ...

—Խղճացէք... մեղք ենք... տուն, տեղ, կնոջ, զաւակներու տէր...

—Ահ, պճւտ մը ջուր... եաման, ջուր...

—Եաման, ես ան զարնուեցայ... ո՞հ սիրտս խառնեց...

—Խղճացէք, չէ որ մենք ալ մարդ ենք, Աստուծոյ ստեղծածներ... խղճացէք...

—Ո՛հ, սիրտս...

— Մնաք բարոյի, զաւակներս... այլ ևս ձեզի տեսնալու չեմ...

— Ասմար ջան, քու քաջ Ալօ զարնուեցաւ...
հն, արի, արի սիրելի Ասմարս...

— Տղաք, շապեցէք ձեր սրեր փորձելու, այժմ վրայ տանք դաշոյններով, — հրամայեց խմբապետ իր ընկերներուն:

— Արձակեցէք անյապաղ մեր սարսափահար գերեալ բոյրերու կապաճներ... մի վախնաք, մենք հայ ենք, եկել ենք ձեզի ազատելու... — յուսադրեց Արշակ:

Այդ պահուն գեղանի օրիորդ մը, հազիւ 15 տարին բոլորած, սուր 'ի ձեռին խելագարի նման կը փնտռէր վիրաւորեալ աւազակներու մէջ մարդ մը, և յանկարծ կայնելով մէկու մը քովը, որ գեռ չէր փչած իր շունչ՝

— Դո՛ւ՝ անիրաւ քիւրտ Ահմօ, ուրացար մեր տան մէջ կերածդ աղ ու հաց, տիրոջ՝ հօրս բազմաթիւ բարութիւններ, ելար յանդուզն կերպով աւազակներուն հետ միացար ու զիմ հօր տուն աւերելով, սրի անցունելով ամենքը, ինձ ալ առևանգեցիր... ընդունիր, ընդունիր ուրեմն ինձմէ, անարժան ու անհաւատարիմ ծառայ, բոգործած ոճրագործութեանց փոխարէն մահ իմ ձեռքէ... Ու չը խնայելով քիւրտի աղաշանքներուն՝ անպատուած օրիորդ խրեց իր սուրն անօրէնին սրտին մէջ և յետ վազեց դէպի ընկերուհիներն ու ազատարարներ:

Արդէն լուսացեր էր: Ճամբին կանաչ խոտերու վրայ փռուած էին 10-ի չափ դիակներ, մեծ քանակութեամբ փամփուշտ, գէնք, թախած գիւղէն բերած աւար, տաւար, հօտեր, քանի մը ձիաներ ալ, որք կարծէին արտերուն մէջ:

— Տղաք, ձեզի տեսնեմ, շուտ ձիաներ բարձեցէք սա աւար, գիւղին կարողութիւն, և մեր մատաղ օրիորդներն ու հիւանդ կանայք վրանին նստացունելով՝ ելնենք ճամբայ:

Քառորդ ժամուան ճամբայ էր մնացել մինչև Բ... գիւղ. քեարւան հասաւ հոն այն ժամանակ, երբ ողջ մնացած բնակիչներ իրենց սիրելեաց դիակներու վրայ աղի արցունք թափելով՝ կ'ողբային անոնց անդառնալի և միանգամայն սգալի կորուստ... իսկ գիւղն դեռ կորած էր թանձր մուխի մէջ... կայծակի արագութեամբ նորա հաւաքուեցան և ընդառաջ ելան ազատարարներու. իրենց շնորհակալութիւններն կը յայտնէին նոցա, կ'օրհնէին նոցա ծնունդ, երկար կեանք ու երջանիկ օրեր կը խնդրէին Աստուծմէ, կը համբուրէին ճակատներ...

Սրտաճմլիկ տեսարան. մեր կտրիճ երիտասարդներ ողջ գիւղն պատեցան, — տեսան բոլորովին քար ու քանդ եղած, աւերեալ, իսկ քրիստոնէական եկեղեցին սրբապղծուած. սուրբ աւետարան ու խաչ ոտքի տակ տրորուած, փրչացուցած, և բոլոր ս. գրեանք ու պատկերներ կոտրած, տրորած, պատռած, թափթրփած...

ծերունի քահանայն անպատմելի չարչարանաց ենթարկուած, անպատուած, անարգուած, վերջն ալ մերկ, ածելուած երեսով մէկ սեան կապուած հաստ չուանով:

Գոհաբանական մաղթանք կատարելով՝ քահանայն արտասուածաթոր աչուքներով դէպի երկինք՝ Աստուծոյ աթոռ վերառաքեց իր վշտալից սրտի մրմունջք, աղօթքներ... Այնուհետև մերերիտասարդներ յուսադրելով ժողովուրդն ու վըշտահար քահանայն, տալով նոցա իրենց յետ խրլած աւար, ինքնապաշտպանութեան համար գիւղի կտրիճներէն կազմելով խումբ և տալով նոցա զէնք, հրահանգներ և կարևոր կարգադրութիւններ ընելէ ետքը, ուղղեցին իրենց ճամբան դէպի միւս հայաբնակ գիւղեր:

Ե.

Ամառ էր: Սար ու ձոր, հովիտներ ծածկուեր են գոյնգգոյն, անուշահոտ ծաղիկներով, հարիւրաւոր անմահական, անուշահոտ, սառնորակ գետակներ ու աղբիւրներ կարկաչելով ու հարիւրաւոր ոլոր մոլոր պտոյտներ ընելով, վըշվշալով ու յառաջ սահելով՝ կերթան կը խառնուին Մայր-Արաքսին հետ... Օղը մաքուր, յըստակ, ջուրը մաքուր, պատուական, առողջարար, կապուտակ երկինք պարզուած. օդին մէջ կը սլանան բազմաթիւ ու բազմազան սիրուն

թռչուններ և կը ճլվլան իրենց գողտրիկ, յուզիչ երգեր. ծառերն վաղուց ծաղկեր են, տերևակալեր են. բացուեր են վարդեր, որոնց սիրով վառուած սոխակները թուփերու վրայ ոստոտալով, թռչկոտելով կ'երգեն հոգեզմայլ մեղեդիներ... Օրը կիւրակի էր: Մեզ արդէն ծանօթ Սարգիս այդ օր կառքով իր ընտանեկան գործերով կերթար հեռու տեղ. բնութեան հրաշալիքներ, գեղեցկութիւն չէին գրաւեր նորա տըխուր, շատ տըխուր սիրտը... Նա ընկղմուած էր մտածմունքի ովկիանոսին մէջ, երբեմն-երբեմն իր աչուքներ կը դարձունէր այս ու այն կողմ, որ կասես մի ինչ որ բան մը կը փնտռէր անհուն տարածութեան մէջ, ու կրկին անձնատուր կըլլար իր դանն մտածմունքներուն... Կառքի ձիաներն, ըստ երևոյթին, ուրախ էին այդ օր ճամբայ գնալուն. նոքա՝ այդ անմեղ, պիտանի կենդանիները կառք վեր առած՝ կը սլանային յառաջ, ժամ յառաջ տիրոջը հասցնելու մօտակայ կայարանը: Կառապանը իր մտրակ անդադար օդին մէջ շղթացնելով՝ կը խրախուսէր զկենդանիները.— հա՛, բալէքս հա՛, ձեզի տեսնամ, ինձի ամօթով չը թողուք աղայի քով:

Այդ պահուն կառք մ'ալ ետևէն դէպի իջեւան կը սահէր, և երբ հասաւ Սարգսի կառքին, անծանօթ ճամբորդը—որ ըստ երևոյթին Պարսիկ մըն էր—մաքուր թաթարերէն լեզուով բարև տուեց նորան, և հրամայեց իր կառապանին ձիա-

ներն դանդաղ քշել, որպէսզի մինչև իջևան ան-
ծանօթ հայուն հետ զրուց ընելով երթար:

—Թոյլ տուէ՛ք, ճամբորդ հայ եղբայր, ձեր
անունն իմանալու:

—Սարգիս, իսկ ձե՛րը:

—Մահմէտ-Ալի:

—Ո՞ւրկից կուգաք և ո՞ւր մտադիր էք գնալ,
Սարգիս աղբար:

—Կ... կուգամ և ընտանեկան գործերուս
պատճառաւ փոքրիկ ճամբորդութիւն մը պիտի
կատարեմ մեր երկրին մէջ. իսկ դ՞ուք:

—Ես ալ թիւճէր *) եմ, առևտրական գոր-
ծերով մտադիր եմ ձեր երկրին քանի մը քա-
ղաքները այցելել:

—Յաջողութիւն կը ցանկամ գործերուդ,—
արտասանեց Սարգիս:

—Սարգիս աղբար,—խօսքը փոխեց Մահ-
մէտ Ալի,—ես միանգամայն կը զարմանամ ձեր
ազգին վրայ. ճամբորդութեան ժամանակ Հայե-
րը շատ տխուր կըլլան, տեսակ մը մեղամաղձոտ,
մտախոհ, յուսահատ, ընկղմուած մտածմունքի
մէջ. ինչ տեսակ սքանչելի, հրապուրիչ օր ալ
ճամբայ երթալու ըլլան, անոնց սրտերը միշտ
տխուր կը մնան...

—Էհ, աշխարհ է, այդպէս ալ կըլլայ. ամեն
ազգի մէջ ալ կան տոհմական լաւ և վատ սո-
վորութիւններ. մեր Ազգն ալ այնքան չարչա-

*) Վաճառական.

րուեր, տանջուեր է, ստրկացեր է, որ ամենքն
ալ ակամայ մեղամաղձոտ են դարձեր... Գիտեմ,
խօսքդ իմ մասին է, որ տխուր եմ ներկայիս և
չեմ խօսիր ձեզի հետ:

—Ներողութիւն նկատողութեանս համար,—
գլուխ խոնարհելով արտասանեց Մահմէտ-Ալի,—
բայց և այնպէս ձեր ազգ շատ առաւելութիւն-
ներ ալ ունի մեր Պարսիկ ազգին վրայ. օրինակ,
դուք շատ զգօն, լուսաւորուած, զարգացած ու
քաղաքակրթուած ազգ էք: Նոյն իսկ օրինակ առ-
նենք մեր Իրանը. հոն ամենապատասխանատու
պաշտօնները մեր Արեգակնափայլ Շահը կը յանձ-
նէ Հայերուն...

—Դուք՝ իբրև վաճառական՝ թերևս գրտ-
նուած էք մեր երկրին շատ քաղաքներ, օրինակ՝
Կարին, Վան, Դիարբէքիր, Տրապիզոն, Տոփրագ-
կալէ և այլ տեղեր, և դուցէ՛ ականատես եղած
մեր ազգի գլխուն եկած վերջին փորձանքնե-
րուն, քստմնելի կոտորածներին...

—Ներողութիւն, խնդրեմ մի շարունակէք
այդպիսի տխուր պատմութիւններ. ես այլ ևս
սիրտ չունիմ լսելու, այնքան սոսկալի բաներ
տեսած եմ այս իմ աշուրներով—վա՛յ ինձի—ձեր
Հայրենիքին մէջ, որ թող Ալլահը ինք այցելու-
թիւն մը ընէ այդ պատուական Ազգին... Ապա
թէ ոչ՝ ամօթ ու նախատինք է մարդկութեան
համար—թողնել բոլոր մը ժողովուրդ Գիւրտ գա-

զանաբարոյ հրոսակներու և թիւրք բաշխօղուկներու ճանկին մէջ...

—Շնորհակալ եմ, Պարսիկ աղբւր, քո մարդասիրական զգացմանցդ համար:

—Թողնենք որ Պարսիկն ու Հայն իբրև իրանեան ցեղի սերունդ պարտական են մէկզմէկ սիրել ու պաշտպանել, այլ մտածենք որ մենք ամենքս ալ մարդ ենք և իբրև մարդիկ պէտք է արդարութիւնը պաշտպանենք: Հա, մոռացայ ըսելու որ անունդ շատ լաւ անուն է. Սարգիս անուն սուրբ մը ունեցած է ձեր ազգ, մեծ հրաշքներ, քաջութիւններ գործած է, և ձեր եկեղեցին անսր համար առանձին տօն նշանակած է. եթէ չեմ սխալիր, նշանաւոր սրբասէր կաթողիկոս մ'ալ ունեցած էք այդ անունով:

—Կրկին շնորհակալութիւն, որ այդպէս ուսումնասիրած էք մեր թշուառացած Ազգի պատմութիւն. այսօրուան խիստ տխրութիւնս մասամբ իւր մեղմեցաւ, փարատեցաւ, կերևայ թէ ձեզի աստուած հասցուց՝ փարատելու իմ տրտութիւն... դարձեալ շնորհակալութիւն:

—Օ, միթէ այժմեան 19-րդ դարին մէջ յանցանք չէր ըլլար արդեօք անգիտակ մնալ ազգերու պատմութեանց:

Ընդհատուեցաւ նոցա հետաքրքիր զրոյց, երբ կառապանը յայտարարեց ճամբորդներուն իջևան ժամանելը: Մահմէտ—Ալի իսկոյն թռաւ

կառքէն և մօտենալով Սարգսի՝ օգնեց նորան իջնելու իր կառքէ:

—Ախ, այդ ինչ նեղութիւն է կը կրէք, յաւիտեան ինձի պարտաւորեցուցիք:

—Ներողութիւն, ասիկա բարոյական պարտք մըն էր և ուրիշ ոչինչ:

Արդէն երեկոյեան ժամի 6-ն էր, երբ հասան իջևան: Կը փչէր զովքամին, մարդ չէր ուզէ դրսէն ներս գալ, այնքան օդը մաքուր ու մեղմ էր. մեր Սարգիսն ալ կամեցաւ մնաս բարև ըսել անծանօթ պարսկին և շարունակել իր ճամբան, երբ վերջինս սեղմելով անոր ձեռքը խնդրեց.

—Սարգիս աղբւր, այս գիշեր իմ խաթեր համար միասին հոս գիշերենք, վասնզի այստեղ ես ունիմ քանի մը ծանօթ մարդեր, որոնց հետ անպատճառ տեսնուել կուզեմ:

—Ամենայն ուրախութեամբ, ձեր ազիզ խաթըրը բնաւ կը կոտրեմ,—պատասխանեց Սարգիս:

—Ես երբէք մոռանալու չեմ ձեր ընկերութիւնը, բարեսրտութիւնը, եղբայր Սարգիս:

—Իսկ ես բնաւ ցմահ մոռանալու չեմ ձեր մարդասիրութիւն և արտայայտած ցաւակցութիւն մեր ազգին հասած դժբաղդութեանց, թշուառութեանց առթիւ:

Այդ պահուն իջևանի պատանի ծառան հեւալով ներս բերեց հեշտաեղբ և դրեց սեղանի վրայ: Սարգիս իսկոյն ևեթ թէյամանը թէյ զը-

ցեց, դրեց հեշտաեւի վրայ ու՝ սեղան պատ-
րաստելով՝ դարձաւ Մամհէտ-Ալուն՝

—Այժմ, բարեկամ, հրամեցէք սեղանին մօտ,
գիտեմ, քաղցած կըլլաք. շարունակէնք մեր քաղ-
ցըր, մխիթարական զրոյցներն և վայելենք այս
աղքատիկ սեղանէն:

—Շնորհակալ եմ, ճիշտ է, քաղցած եմ, ճամ-
բին ոչ մէկ տեղ հանգիստ չառայ, շարունակ
ըշել տուի ձիւները, որ շուտ հասնեմ՝ աստեղաց
գործերս կարգի դնելու համար:

—Հրամեցէք, մօտս նստեցէք. այժմ զրու-
ցէք ձեր Իրանի կեանքէն. հոն ես չեմ եղած,
լսելովս Շահը իր բոլոր հպատակներուն առանց
կրօնի և ազգի խտրութեան մէկ աչքով կը նայէ.
կրսեն Հայերուն շատ կը պաշտպանէ:

—Միանգամայն ճիշտ է, — մօտենալով սեղա-
նին վերցրեց իր գլխի քիւլահը *), մեր Շահը,
—թող Աստուած անոր կեանքը երկարէ—Սուլ-
թանի պէս բնաջինջ չի ըներ իր հպատակ, աշ-
խատասէր, ժրաջան, տոկուն, հաւատարիմ ու
ազնիւ հայ ժողովուրդը, որոնց դառն քրտինքով
աշխատած, ձեռք բերած ոսկիներով կը լեցուի
արքունական գանձարան: Իրանի Արեգակնափայլ
Շահը շատ լաւ ըմբռնած է 19-րդ դարու հոգին,
կը վախճայ մագաչափ անգամ շեղուելու անոր-
մէ, որ կարող է տանել ի յաւիտեան կորուստ....

*) Պարսկական գտակ.

—Տէր Աստուած, — Սարգիս կը մտածէր իր
մտքին մէջ, — ի՞նչ կը տեսնեմ աչւըներովս, — Բ-
րադ թէ իրականութիւն, այս Պարսկի խօսակցու-
թեան ոճը խիստ նման է իմ անմոռանալի ըն-
կեր Պէտոյի ոճին, կասես մէկ խնձոր կիսած...
ա՜հ, դեռ ուրիշ աւելի խոշոր նմանութիւններ ունի
այդ մարդը անոր հետ. — երեսին վրայ փոքրիկ—
թերեւս զինքը չը ճանչցողներուն աննշմարելի—
խաւը... Սակայն նա՛ Պէտօ Հայ է, իմ ընկերը,
իսկ այս մարդը բուն Պարսիկ, ան ալ անծա-
նօթ... Պէտօ առողջ, քարի կազմուածքի տէր,
գեղեցիկ, ճերմակ, լիք-լիք թշերով, փոքրիկ մօ-
րուսով, նոր-նոր աճող բեխերով մարդ էր, իսկ
սա միանգամայն Պարսկի կը նմանի. գիտէ պարս-
կական լեզուն (չեմ հասկնար), շատ աղէկ կը
խօսի թաթարերէն, վրան ունի պարսկական հա-
գուստ՝ աբա (վերարկու), ոտներին տիւբեանդի
և գլխուն քիւլահ, իսկ և իսկ պարսիկ... Ինք
վերին աստիճանի նիհար, վախտ, ջղային, աչքե-
րին տակ փոսիկներ գոյացած, գունատ ու դժ-
գոյն երեսով, երկար պարսկական փառաւոր մօ-
րուսով... Ըսենք պոյերն մէկ, տարիքնին մէկ
կուգայ, նոյն արտայայտիչ աչւըներն, նոյն սը-
րամուտթիւն, նոյն գեղեցիկ ձաւատ, նոյն զրա-
ւիչ ու բարի հայեացք, նոյն աշխուժութիւն,
նոյն նշան, որ զինքը կը մատնէ և պարսկութե-
նէ հայ կը դարձունէ... Հա՛, մոռցայ ամենագըլ-
խաւոր նշանն համեմատելու—Պէտօ սովորու-

թիւն ունէր սեղան նստած ատենները միշտ իր գլխարկ վերցունել և աչւըներն դէպի երկինք յառելով՝ սրտին մէջ ինչ-որ աղօթք մը մնջալ,— սա ալ նոյնը կընէ, թէև փոքր ինչ թոյլ, աննշան կատելի կերպով:

— Ներողութիւն, Սարգիս աղբար, որ կընդհատեմ ձեր խորհրդաւոր լուսթիւն,— առանձին շեշտով մը սկսեց Մահմէտ-Ալի, հրամանքնուղ սրտեղ կարող եմ կրկին տեսնել, որ ինձ համար մեծ ու կրկնապատիկ երջանկութիւն կը համարեմ:

— Ես մէկ տեղ մնալու չեմ, միայն մէկ բաղադրի մէջ թերևս ամսու մը չափ մնամ:

— Խնդրեմ ձեր այնտեղի հասցէն տաք ինձի, ես ալ իմ հասցէն կուտամ ձեզի. եթէ արժանի համարիք, երկտող նամակով զիս երջանակ կընէք:

— Ամենայն ուրախութեամբ:

— Չը մոռանամ ըսելու, որ ես ձեր քաղքին մէջ ալ գործ ունիմ, թերևս հոն ալ հանդիպիմ. բայց կափսոսամ որ դուք այն ժամանակ հոն չէք ըլլալ. յամենայն դէպս ես Դ. ձեզի նամակով կը հաղորդեմ:

— Յոյս ունիմ որ մենք ցման իրարու չենք մոռնալու,— յանկարծ արտասանեց խորհրդաւոր կերպով Սարգիս.— միայն կը խնդրեմ ձեր ներողամտութիւն, որ ինձի զբաղեցնող բանի մը պատճառով թոյլ պիտի տամ ձեզի հետ խօսելու:

— Իրաւունք ունիք, մենք այժմ եղբայրներ ենք:

— Շնորհակալ եմ, միայն այն պիտի ըսէի, որ ես ունէի մէկ լաւ, ազնիւ, շիտակ բնաւորութեան տէր սրտակից ընկեր, որը այժմ, ո՞ր գիտէ, սրտեղ կը գտնուի. թերևս զո՞ն է եղած արգէն մեր Հայրենիքին մէջ կատարուած սոսկալի կոտորածներուն... Հա, այն պիտի ըսէի, որովհետև դուք՝ թէև իսկական Պարսիկ՝ բայց և այնպէս խիստ նման էք իմ կորուսեալ ընկերոջ,— ուստի շատ պիտի սիրեմ զձեզ:

— Շատ շնորհակալ եմ, որ զիս անոր տեղ ընդունելով՝ կը յարգէք, կը սիրէք. հարկաւ, մարդիկ իրար նման կարող են ըլլալ— դա բնական է, վասն զի մենք ամենքս ալ մէկ երկրի զաւակներն ենք: Ես ալ կը վստահանամ խնդրել քեզնէ, որ ազնիւ ընկերոջդ անուն շնորհ ընես ինձի ըսելու. ո՞ր գիտէ, աշխարհ է, ինչպէս քեզի հետ, այնպէս ալ կարող կ'լլամ պատահել անոր հետ:

— Պէտք:

— Պէտք և դու նորա ընկերը Սարգիս:

— Այո, ընկերոջս անուն Պէտք է և իմ անուն Սարգիս:

— Մահմէտ-Ալի իր տեղէն ցատկելով— ո՞ր եղբայր Սարգիս, քո անկեղծ սիրտն ինձի, տարագիր ընկերոջդ կը փնտրէր... Որքան բարի ես դուն, անկեղծ բարեկամ... ու ուրախութեան

արցունք թափելով՝ զրկախառնուեցան... Երկար, երկար չէին ուզեր, բաժանուիլ իրարմէ, արտասունք թափելով իրար ետեւէ հարցեր կուտային միմեանց, իրար առողջութիւն կը հարցունէին. եւ այլն, եւ այլն...

Քանի մօր ետքը Սարգիս ստացաւ Պէտոյի Տ. գրած առաջին նամակ, որ նոյնութեամբ, առանց կէտ մը փոխելու, յառաջ կը բերենք ստորեւ: Ահա.—

«1891 թ. Յուլիս 2, Տ...

ՍԻՐԵԼԻԴ ԻՄ ՍԱՐԳԻՍ

Հոգիս, եթէ ուրիշն իմ տեղ այնպէս վարուէր, ինչպէս ես քեզ հետ վարուեցի, շատ պիտի նեղանայիր: Սակայն ես հաստատ գիտեմ, որ ինձանից նեղացած չես ըլլար: Դու լաւ գիտէիր իմ դրութիւն: Բոլորովին անյարմար եղաւ այն կողմերն երևնալ: Վաղը դուրս կելլամ ուրախ տրամադրութեան տակ, նոր սիրտ առած, բանը շատ յաջող գնաց: Նորից նաւակս կը ձգեմ փոթորկալից ծովին մէջ...

Մնաս բարով, կրկին և կրկին կը համբուրեմ քեզ, կարծես կը նախազգամ, թէ փոթորկալից դէպքեր այլևս յաւիտեան չը պիտի թողուն

քեզ պէս շատ սիրելիներու հետ տեսնուելու... Նորից մնաս բարով:

Եւ յուսով եմ, հաւատացած, որ այնպէս կը մնաս ինչպէս որ էիր: Եւ ճիշտ, ազնիւ մարդու համար փոխուելը կատարեալ մահ է: Շնորհակալութիւն կընեմ քո եղբայրական ծառայութիւններուդ համար:

Քո կարօտով լի բարեկամ՝ Պէտո

Պէտո վերադառնալով Վան՝ իր փոքրաթիւ, բայց քաջ ընկերներով Վանի 1896 թ. սոսկալի կոտորածի ժամանակ հերոսաբար կը պաշտպանէ Հայ ժողովուրդը և վերջ հերոսական պսակ ընդունելով՝ կը նահատակուի պատերազմի դաշտում զազանաբարոյ թիւրքերէ:

Ո՛հ, որքան ցաւ է մեզ հոս արձանագրել թէ՛ Պէտոյի անմեղ հոգու գուշակութիւնն արդէն կատարուած էր: Նորա մակոյկը փոթորկալից ծովու ահեղ ալիքներին չը դիմանալով՝ վերջ ի վերջոյ կը խորտակուի... Սակայն Պէտոյի անմեղ հոգին այդ ալեաց միջին ևս կը մխիթարուէր՝ որ կը մեռնի քաջի նման կռիւ տալով մինչև վերջ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0328991

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԷԿ-ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ

լոյս տեսած աշխատութիւնները.

1. Ուխտ (Ա. Բէլլու-Բէկեան) Փարիզ, 1901. թ. սպառւած.

2. Ուխտ. Բ. տիպ. Թիֆլիս, 1910 թ. գինն է 20 կ.

3. Հայրենասիրութիւնը իբրեւ յանցագործութիւն (Ա. Բէլլու-Բէկեան) Փարիզ, 1903 թ. սպառւած.

4. Մկա վախ չունիմ (Գիւլիստանցի). Թիֆլիս, 1905 թ. գինն է 15 կ.

5. Մեղանչիկ եմ (Թարգմանութիւն ռուսերէնից) Թիֆլիս, 1909 թ. հրատ. «Աղբիւր-Տարազի» գինն է 15 կ.

Հեղինակի անտիսլ աշխատութիւնները.

6. Երես մը իմ յիշատակարանէ.

7. Բարի ճանապարհ...

8. Արդար դատաստան:

9. Հայկական շարժում:

10. Մնաք բարով...

Նրա թարգմանական աշխատութիւնները, որոնք պէտք է լոյս տեսնեն առանձին զրբոյկներով

11. Եղբօր տեղ (տիկ. Ե. Պօլիտկովսկայա-Միխալովայի):

12. Չարեաց արմատը (նոյն գրագիտուհու)

13. Այր Աստուծոյ Միշան (նոյնի)

14. Կալուածքում (տիկ. Դարեա Վիդբէրգի):

Դիմել՝ Հեղինակին այս հասցէով՝

ЗАКАТАЛЫ Аствацатуръ Бекъ-Овсепянъ, կամ՝
Zakataly, Russie Caucase Astvatzatour Bék-Hovsepien.

Գինն է 20 կող.